

УДК 323.27(477)+32.001

Єремєєв О. С.

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ВЛАДИ І СВОБОДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: «ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ» - ДО ТА ПІСЛЯ

Статтю присвячено аналізу трансформації відносин між: державою та громадянським суспільством в Україні у зв'язку з подіями листопада-грудня 2004 р., здійсненого з ліберальних позицій розуміння політики та із застосуванням синергетичного методологічного підходу.

Питання відносин суверенної влади та свободи індивіда у суспільстві, вираженням яких є відносини «держава - громадянське суспільство», актуалізувалося в сучасній Україні після «помаранчевої революції», учасники якої прагнули змінити характер цих відносин.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на підставі ліберального погляду на сутність політичного суспільства з'ясувати характер співвідношення між державою та громадянським суспільством, дати відповідь на питання, чи мають такі відносини неодмінно змінитися в Україні після подій листопада-грудня 2004 р. Методологічним підґрунтям дослідження є синергетична теорія, що пояснює закономірності еволюції складних динамічних самоорганізованих систем, до яких належить і суспільство.

Суспільство - це велика самовідтворювана група індивідів, які проживають на певній ви-

значеній території, мають спільну культуру, традиції, інституції, що охоплюють усі сфери міжлюдських взаємин - від приватного життя й добровільної горизонтальної взаємодії до діяльності, здійснення якої потребує зовнішнього організуючого начала, примушення [13]. Отже, суспільство є системою, що поєднує елементи влади та свободи.

Згідно з ліберальним вченням політичне суспільство, яке є найвищою формою міжлюдської спільності, постає внаслідок самоорганізації - суспільного договору, відповідно до якого індивіди відмовляються від частки своєї природної свободи та висловлюють добровільну згоду на встановлення політичної влади й загальнообов'язкових для всіх законів, що мають захищати невід'ємні права кожного індивіда [4:180]. У політичному суспільстві місце природної свободи заступає громадянська свобода, яка полягає в

тому, що людина не шдкорюється жодному позитивному закону, крім прийнятого легітимним законодавчим органом, вона здатна діяти на власний розсуд, є захищеною від будь-якої сваволі (іншого індивіда, колективу чи ж державної влади).

Згідно з ліберальною політичною теорією найвищою цінністю у суспільстві є індивід, який від народження наділений такими невід'ємними правами та свободами, як право на життя та безпеку, на вільну самореалізацію, свободу від свавільного втручання в особисте життя та вибір шляхів саморозвитку. На думку ліберальних мислителів, зокрема Дж. Ст. Міля, вільний, певною мірою спонтанний індивідуальний саморозвиток є джерелом суспільного поступу, адже розвиток індивідуальних здібностей формує унікальний особистий характер та урізноманітнює суспільне життя [5: 67-68]. Звідси, відповідно до ліберальної теорії, зміна поведінки одного з елементів суспільної системи на мікрорівні може призвести до зміни функціонування системи загалом, вивести її на принципово новий рівень розвитку. Головною ж умовою такого поступу є свобода індивіда.

Окрім приватної сфери, простором реалізації свободи індивіда є громадянське суспільство - царина добровільної міжлюдської взаємодії, заснована на взаємодовірі, пов'язана з реалізацією спільних цілей, інтересів, цінностей [12]. Головними рисами цієї сфери міжлюдських взаємин є свобода індивіда у реалізації власних задумів і можливостей, вільна асоціативність, ціннісний плюралізм, різноманітність видів діяльності, толерантне ставлення до інших поглядів. Вираженням громадянського суспільства можуть виступати як інституціалізовані об'єднання, (неурядові організації), так і спонтанна самоорганізація (наприклад, акції громадянської непокори). Основою громадянського суспільства є громадянська солідарність - добровільне об'єднання індивідів, що самі по собі нічим не зобов'язані один одному, у вільні асоціації. Для такого типу солідарності характерні горизонтальні міжлюдські відносини або цілком добровільне підпорядкування самостійно визначеним пріоритетам. У межах цих організацій їхні члени самі визначають спільні для всіх правила поведінки.

З іншого боку, у своєму вільному саморозвитку індивід не повинен обмежувати права та свободи інших індивідів, порушувати загальні правила суспільного життя, закріплені в законах, що виражають суспільний договір. Забезпечення соціального порядку, заснованого на дотриманні законів, покладається на державу, яка згідно

з ліберальною теорією є відокремленим від суспільства носієм суверенної влади. Ця влада має застосовуватися для інтеграції та захисту суспільства в цілому, ефективної організації й мобілізації ресурсів, примушення громадян до дотримання чинних законів [14]. Отож держава є найвищою сферою виявлення політичної влади.

Характерною рисою міжлюдської взаємодії в органах державної влади, а значною мірою - і у відносинах між громадянином та державою є адміністративно-казенна солідарність - тип недобровільної солідарності з вертикальними зв'язками та правилами поведінки, які визначаються вищими керівними інстанціями і яких слід суворо дотримуватися.

Відносини між державою (сферою влади) та громадянським суспільством (сферою свободи) є динамічними. Держава неодмінно прагне надавати якомога більшій регламентації усі сфери суспільного життя, обмежувати контроль суспільства за діями її керівників, а подекуди й підмінювати громадянську солідарність адміністративно-казенною (як це мало місце в СРСР). «Будь-яка людина, що має владу, схильна зловживати нею», - відзначав французький ліберальний політичний мислитель Ш.-Л. Монтеск'є [6: 137]. Громадянське суспільство, зі свого боку, прагне розширити сфери свободи індивідів, обмежити регламентації їх діяльності з боку органів державної влади. Асоціації громадянського суспільства є дієвими засобами відстоювання інтересів громадян перед державою, їх контролю за діяльністю можновладців.

Водночас громадянське суспільство потребує наявності держави як ефективного апарату для мобілізації ресурсів у випадку загрози суспільному існуванню, забезпечення порядку, заснованого на законі. Як зазначав Дж. Локк, «де немає закону, там немає і свободи» [4: 159], а отже, немає умов мирного співіснування різних сегментів розшарованого суспільства. «Лише держава з її силою здатна спрямувати сили та волі великої кількості егоїстів, втримати їх від руйнувань та зіткнень між собою», - писав І. Кант [1: 285].

Так само й держава потребує постійного контролю з боку громадянського суспільства, адже безконтрольність призводить до майже цілковитої закритості державного апарату, зростання непрофесіоналізму та корупції, що з часом може призвести до серйозної кризи та розпаду всієї системи управління.

Отже, згідно з ліберальним політичним світоглядом, держава та громадянське суспільство перебувають у постійному конфлікті, однак по-

требують співіснування та ефективної діяльності один одного.

Характер відносин між державою та громадянським суспільством досить часто несталий. Залежно від того, чи ефективно відбувається діалог між цілими сферами суспільної мегасистеми, чи вони відкриті одна до одної, чи відчувають вони взаємну відповідальність за гармонійний розвиток суспільства загалом і суспільного блага, перехід від одного типу відносин до іншого може відбуватися в антагоністичний чи мирний спосіб, призводити до розбрату чи консолідації суспільства на новій основі.

Як зазначалося, методологічною базою цієї статті є і синергетичний підхід. Він був розроблений і вперше застосований у природничих науках бельгійським ученим І. Пригожиним, однак сьогодні уже поширюється і в аналізі суспільних, в тому числі й політичних, процесів. Синергетика - наука про складні самоорганізовані системи, які відкриті до зовнішнього середовища і елементи яких перебувають у динамічній взаємодії між собою. Впорядковані системи, що складаються з живих елементів, виникають з хаосу внаслідок самоорганізації. У праці «Порядок з хаосу» І. Пригожий та І. Стенгерс наводять приклади такої самоорганізації у тваринному та соціальному світах. У середині таких систем постійно діють дві тенденції - хаотизації та впорядкування. Взагалі засновники синергетики відзначають подвійну природу хаосу: з одного боку, він руйнівний для складних самоорганізованих систем, чутливих до зміни поведінки окремих їхніх елементів, з іншого - хаос виступає як конструктивне начало, що може вивести систему на новий рівень функціонування внаслідок переорганізації її елементів.

Хаотична тенденція виникає внаслідок флуктуацій (коливань, відхилень) у поведінці окремих елементів системи, що суперечать злагодженій діяльності системи в цілому. Флуктуації мікрорівня (у суспільстві прикладом таких флуктуацій буває зміна поведінки одного індивіда) можуть призвести до флуктуацій на макрорівні (зміна поведінки окремої суспільної верстви тощо).

Флуктуації можуть послаблюватися й не чинити визначального впливу на поведінку системи, якщо сфера, де вони поширені, має ефективні канали зв'язку з іншими областями системи. Тоді система здатна надати адекватну відповідь на флуктуації і характер взаємодії між її підсистемами суттєво не змінюватиметься. І. Пригожий та І. Стенгерс відзначають, що якщо в суспільстві налагоджено ефективний зв'язок між різними сферами суспільного життя та між різ-

ними суспільними сегментами, то розвиток такого суспільства буде стабільним [7].

Якщо ж між елементами системи немає ефективної взаємодії або система структурно нестійка (нездатна адаптувати елементи, що надходять із зовнішнього середовища), флуктуації починають підсилюватися за принципом позитивного зворотного зв'язку. Зміни у функціонуванні системи стають невідворотними. У цьому випадку система приходить до точки біфуркації - моменту суттєвої її зміни, коли стає неможливим передбачити характер подальшої її реорганізації на нову систему (чи нові системи). При цьому важливо відзначити, що нова система не може бути тотожна попередній.

У момент біфуркації існує декілька варіантів подальшого розвитку системи. Це спричинено тяжінням її елементів до різних атракторів - станів, до яких усі елементи прагнуть еволюціонувати (так, наприклад, для суспільства чи окремої його підсистеми як атрактор виступає образ бажаного майбутнього). Подальший вибір шляху розвитку системи є, по суті, вибором одного з можливих атракторів [2: 9-11].

Ліберальний підхід до аналізу суспільних відносин є значною мірою сумісним з синергетичною методологією, адже обидві теорії визнають таке:

- суспільство як єдине ціле постає внаслідок самоорганізації і є системою, значною мірою відкритою до новацій;
- спонтанний саморозвиток одного чи декількох елементів суспільної системи може призвести до зміни її розвитку в цілому;
- суспільний прогрес є поліваріантним, індетермінованим;
- хаос може відігравати не лише деструктивну, а й креативну роль (з погляду ліберальної теорії сферою креативного хаосу є громадянське суспільство).

Ліберальний світогляд заперечує тотальне втручання держави в усі сфери суспільного життя, яке може призвести до обмеження свободи і штучного стримування творчих можливостей окремих індивідів, розвитку суспільства в цілому. З точки зору синергетичної теорії в управлінні складною самоорганізованою системою не варто намагатися свавільно впливати на хід процесів, що в ній відбуваються, особливо якщо ці процеси є незворотними. Необхідно лише спрямовувати їх у найконструктивнішому напрямку, діючи на локальні ділянки, вплив на які спричинить найбільший ефект.

Перш ніж аналізувати «помаранчеву революцію» з позиції ліберального та синергетичного

підходу, важливо відзначити неефективність взаємодії сфер влади та свободи впродовж тривалого часу, що передувало президентським виборам 2004 р. Після 1991 р. в Україні, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, не відбулося докорінної трансформації владної системи. Посткомуністична еліта значною мірою запозичила методи правління радянського часу (непрозорість прийняття рішень, закритість для контролю громадськості, протидія становленню рівноправної політичної та економічної конкуренції) і водночас виявилася нездатною легітимізувати такий стан речей [8: 18]. Щодо інституцій громадянського суспільства, то політичне керівництво часто перешкоджало становленню та повноцінній діяльності впливових громадських організацій, що могли б здійснювати ефективний контроль за його діями, або ж формувало такі інституції під своїм патронатом.

У 2004 р. такі дії влади вже не були адекватними стану суспільного розвитку в Україні. Впродовж кінця 1990-х - початку 2000-х рр. ліберальні по суті ідеї прав людини, конституціоналізму, партнерських відносин «громадянин - влада», громадянської гідності набули для значної кількості громадян реального змісту, а не суто декларативного характеру (важливо відзначити, що такі уявлення і прагнення можуть формуватися лише на мікрорівні суспільства) [9: 52]. У такій ситуації влада, що не забезпечувала ефективних каналів зв'язку між собою та громадянським суспільством, діяла не відповідно до стану і тенденцій суспільного розвитку, накопичувала проти себе протестний потенціал.

Таким чином, сфери влади і свободи в українському суспільстві тяжіли до різних атракторів: влада прагнула будь-що утримати існуючий стан речей (патерналістські відносини між державою та громадянським суспільством тощо), громадянське суспільство ж прагнуло емансипації від впливу влади.

Такий характер взаємодії між двома сферами складної системи мав призвести до наростання флуктуацій всередині системи. Їх вираженням стали акції громадянської непокори, що набули відчутної сили вже у 2001 р. (наприклад, акція «Україна без Кучми»). Відсутність згоди на діалог з боку влади підсилювала такі тенденції.

Згідно з синергетичною теорією поблизу точки біфуркації система в цілому надзвичайно чутлива до будь-яких флуктуацій. Останнім таким критичним кроком стала фальсифікація владою президентських виборів 2004 р.

«Помаранчева революція» по суті стала точкою біфуркації суспільного розвитку України -

різким протестом громадянського суспільства проти існуючої системи суспільних відносин. Свідченням того, що такі події були проявом громадянськості, було єднання на основі громадянської солідарності. Жителі різних міст і сіл України, які не знали одне одного, незалежно від свого статку, суспільного становища, мовної та релігійної приналежності, об'єдналися й підтримували одне одного задля відстоювання своїх громадянських прав, формування відносин громадян з владою на партнерській основі, а не задля отримання конкретних матеріальних благ [11: 36]. Метою їх єднання було здобуття рівних життєвих шансів і можливостей для кожного, а також протест проти влади, яка, по суті, порушила основне вираження суспільного договору - Конституцію.

На час масових виступів було невідомо, який напрям розвитку обере українське суспільство, адже криза могла розв'язатися і не в мирний спосіб (наприклад, силове придушення маніфестацій, як пропонували деякі представники тогочасної влади), однак постреволюційні суспільні відносини в Україні вже не могли утотожнюватися дореволюційним.

Після «помаранчевої революції» у суспільному розвитку України спостерігаються такі тенденції. Було послаблено тиск державної влади на вільні сфери суспільного життя, опозиційні засоби масової інформації, однак не розпочато конструктивного діалогу держави та громадянського суспільства, що характерно для ліберального суспільного порядку. Як відзначає Ю. Сурмін, відносини між державою та громадянським суспільством в Україні перейшли від патерналізму до тліючого антагонізму [70: 144]. Це пов'язано з недостатністю ефективних каналів зв'язку між даними сферами суспільного життя. Нові лідери не виявили розуміння важливості партнерства з громадянським суспільством, прагнули до непрозорого правління так само, як і їх попередники. З іншого боку, вони вже змушені частіше дослухатися до громадської думки у випадках, коли численна кількість громадян вдаються до акцій громадянської непокори.

З іншого боку, актуалізувалися і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. Вимоги громадян до влади виявляються насамперед через локальні мітинги, а не через стабільну співпрацю неурядових організацій з владними органами. На думку С. Куц, такий стан речей пов'язано з втратою в Україні традицій тривалої постійної та цілеспрямованої самодіяльної активності громадян на мікрорівні, низьким рівнем співпраці громадських організацій між

собою внаслідок гетерогенності суспільства та недостатнім рівнем взаєморозуміння його сегментів між собою [5:115-117]. Чималу роль у цьому випадку відіграє й недовіра громадян країн пострадянського простору до неурядових організацій, які за радянських часів були фактично продовженням органів державної влади (посткомуністичні уряди також зберігали цю традицію).

Крім того, важливо зазначити, що «помаранчева революція» була значною мірою пов'язана з негативним ставленням громадянського суспільства до влади взагалі, а тому і не могла сформулювати ні у громадян, ні у нової влади ідею поєднання як влади, так і свободи з відповідальністю, що є основою партнерства між державою та громадянським суспільством.

Отже, «помаранчева революція» стала критичним моментом суспільного розвитку в Україні, після якого відносини між державою та громадянським суспільством не можуть повернутися до дореволюційного стану, однак ані нова владна еліта, ані громадянське суспільство не

досягай того стану відносин, якого вони прагнули. Не було реалізовано прагнення громадян до встановлення партнерських стосунків із владою, що є характерною рисою ліберального соціального порядку, з іншого боку, влада вже змушена інколи брати до уваги вимоги громадян у випадку протестних акцій, аби запобігти новій масштабній суспільній дестабілізації.

Події листопада-грудня 2004 р. актуалізували важливі проблеми становлення громадянського суспільства та діяльності владної еліти в Україні. Насамперед, це проблема відповідальності сфер влади та свободи за розвиток суспільства в цілому. «Помаранчева революція» підтвердила положення ліберальної та синергетичної концепції про динамічність відносин між різними сегментами складних самоорганізованих систем, до яких належить і суспільство. Важливо також зазначити, що положення обох теорій про значну роль індетермінізму в розвитку таких систем було підтверджено як самими подіями в Україні наприкінці 2004 р., так і їхніми наслідками.

1. Кант И. К вечному миру // Кант И. Сочинения в 6 Т. - Т. 6. - М.: Мысль, 1966. - С. 257-309.
2. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. - 1992. - № 12. - С. 3-20.
3. Куц С. Про вимірювання стану розвитку громадянського суспільства // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країн світу / Науковий альманах. За ред. Рубцова В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. - К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. - С. 106-122.
4. ЛоккДж. Два трактати про врядування. - К.: Основи, 2001.-265 с
5. Міл Дж. Сін. Про свободу // Міл Дж. Ст. Про свободу - К.: Основи, 2001.-С 11-128.
6. Монтескьє Ш.-Л. О духе законов - М.: Мысль, 1999.- 672 с.
7. Пригожий И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. - <http://dr-gng.dp.ua/library/haos/index.htm>
8. Романюк О. Посткомуністичні революції // Політичний менеджмент. - 2005. - № 4. - С. 16-28.
9. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення // Віче, - 2005. - № 2. - С 49-55.
10. Сурмін Ю. Особенности постмайданной Украины: теоретико-критический анализ гражданского общества // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країн світу / Науковий альманах. За ред. Рубцова В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. - К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. - С. 135-146.
11. Шербенко Е. Легітимізація Майдану: від України до українців // Віче. - 2005. - № 4. - С. 34-37.
12. Civil Society. - http://en.wikipedia.org/wiki/Civil_Society
13. Society. - <http://en.wikipedia.org/wiki/Society>
14. State. - <http://en.wikipedia.org/wiki/State>

О. Yeryemyeyev

THE PROBLEM OF CORRELATION BETWEEN POWER AND LIBERTY IN UKRAINIAN SOCIETY: THE «ORANGE REVOLUTION» - BEFORE AND AFTER

The article is devoted to the analysis of the transformation of the relationships between State and Civil Society in Ukraine owing to the events of November — December, 2004. The liberal and synergetic approaches were used in the analysis.